

Poučavanje, istraživanje, mišljenje

Barbarić, Damir

Source / Izvornik: **Institut za filozofiju 1967.-2017., 2017, 9 - 21**

Book chapter / Poglavlje u knjizi

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:261:611696>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-03**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute of Philosophy](#)

Poučavanje, istraživanje, mišljenje

DAMIR BARBARIĆ

Nije se lako suprotstaviti danas prevladavajućem mnijenju da se obrazovanje sastoji isključivo u stjecanju i usvajanju znanja potrebnih za što učinkovitije, brže i lakše uklaпанje u postojeći i budući ustroj opće društvene proizvodnje roba i dobara, takozvani svijet rada. Od najranijeg školovanja do završetka sveučilišnog obrazovanja današnja je mladež posvuda upućena na stjecanje za to potrebnih kvalifikacija, i to sve manje za nekadašnje oblike tvarnoga radnog procesa, a sve više za ono što se nekad zvalo sekundarnom i tercijarnom proizvodnjom. Pri tomu se polako ali sigurno u prvi plan probijaju manje ili više sofisticirana umijeća financijskog poslovanja i menedžmenta, kao i sve vrste dizajna ili pak informatičkih i komunikoloških vještina. Ono što se traži i nudi sve je manje znanje, a sve više vještina i umijeće. Naglašeno dinamični, u pogledu vanjskih odredbenih granica i unutarnje raščlambe neuhvatljivo fluidni konzorcij tih novih i sve moćnijih umijeća, usmjerenih k tomu da naposljetku preuzmu funkciju koordiniranja i kontroliranja cjelokupnog društvenog procesa rada, štoviše njegova vođenja i upravljanja, više ne treba utemeljenje u bilo kojoj od tradicionalnih posebnih znanosti niti se uopće više odnosi na bilo kako raščlanjenu i usustavljenu cjelinu znanosti i znanja.

Ali obrazovanje nije tek stjecanje što mnogovrsnijeg znanja, ovladavanje mnoš-

tvom najrazličitijih činjenica i njihovo uskladištenje u prostrano spremište pamćenja, gdje spremno čekaju na prvu prigodu korisne primjene. Mnogoznalost ne uči duhovnom uvidu, kako je upozorio već jedan od najranijih grčkih mislilaca.¹ Svrha obrazovanja nije niti samo osposobljavanje za preuzimanje vlastite svagda djelomične uloge u općem društvenom procesu rada. Mnogo više od toga, njegova svrha je oblikovanje i izgradnja čovjeka kao cjelovite, što slobodnije i što neovisnije osobe. Sve dok posve ne iščezne sjećanje na bit onog obrazovanja koje je stoljećima čuvalo, poticalo i nadahnjivalo ono najbolje u ljudima, istinski obrazovanim čovjekom moći će se označavati samo »onoga tko je cjelovito i svestrano duševno i duhovno oblikovan tako da odgovara cjelini onoga što jest, da je s njom teoretski i praktički usklađen« i ustrajavat će se na tomu da obrazovanost »nije u prvom redu stvar spoznaje i znanja, razuma i intelektualne upućenosti«, nego mnogo više od toga, naime »bitno stanje, temeljna ugođenost i raspoloženost, stav i držanje cjelokupnog čovjekova egzistiranja, ono što su Grci nazivali ήξις, a Rimljani habitus«².

¹ Heraklit, fr. B 40 (DK): »Πολυμαθὴν νόον οὐ διδάσκει.«

² Damir Barbarić, »Što je obrazovanje?«, u Damir Barbarić (ur.), *Čemu obrazovanje. Razmatranja o budućnosti sveučilišta* (Zagreb: Matica hrvatska, 2011), str. 151–170, ovdje 151.

U tom smislu treba osim spoznajne naumu stalno imati i odgojnu dimenziju obrazovanja. Odgoj čovjeka privodi postojanom i pouzdanom duševnom i duhovnom držanju, onom što već od Grka nosi ime »etosa« (ἦθος), koje u znakovitoj, duboko smisljenoj dvoznačnosti kazuje jednako tako mjesto čovjekova naviknuta i uobičajena boravljenja kao i njegovu ćud, karakter, značaj. To znači da čovjek upravo odgojem postaje u punom smislu riječi svjesnim i voljnim članom svoje bliske zajednice, svojega neposrednog prirodnog i kulturnog okoliša. Njime on stječe sposobnost da se skladno uklopi u vlastito okruženje naslijeđenih, povijesnom predajom utvrđenih i tako reći posvećenih shvaćanja i tumačenja svega ljudski bitnog, dugom poviješću izgrađenih, mnogostruko povezanih i međusobno isprepletenih značenja onoga što nazivamo čovjekom, životom, bogom, smrću, istinom, prostorom, kretanjem, vremenom..., da se u njima okretno i gipko kreće, da im djelom, mišlju i riječima služi, kao što se obratno i sam služi njima. Pri tom dvostrukom služenju on – premda ne svatko, već samo rijetki među ljudima – ujedno iskušava slobodu, to čovjekovo najviše određenje, očitovano u strastvenom, doista stvaralačkom nagnuću da ništa ne ostavlja takvim kakvo je naslijedio i prihvatio, već da svako od toga i sve to zajedno iz temelja i neumorno stavlja u pitanje, iskušava, iznova tumači, na bitno novi način osjeća, doživljava i rabi.

Tu duboko dvoznačnu bit obrazovanja kao istodobnog učenja i odgajanja, prema kojoj je obrazovanje skrbno preuzimanje, čuvanje i njegovanje cjelokupnoga prirodnog i kulturnog nasljeđa, ali u isto vrijeme i snažna, gotovo neodoljiva strast za korjenitom preinakom, pretumačenjem i novim

utemeljenjem tog nasljeđa, teško je već i spoznati i držati stalno pred očima, a još je mnogo teže ustrajno djelovati s njom u skladu. U pravilu, gotovo s nekom nedokučivom nužnošću, iz te se cjeline obrazovanja uvijek izdvaja samo jedan od njezinih momenata, potiskuje drugi i uspostavlja se kao jedini mjerodavan. Jedan od mnogih primjera toga je danas prevladavajuće svodjenje obrazovanja na puko uvježbavanje u mehaničkom ovladavanju formalnim vještinama, potencijalno korisnim za što učinkovitije sudjelovanje u upravljanju društvenim procesom rada, koji istovremeno i sam postaje sve više mehaničkim, sve apstraktnijim i formalnijim. Drugi, jednako značajan primjer je suprotna tendencija jednostranog naglašavanja odgojnog momenta obrazovanja, pri čemu se tek reaktivno te utoliko u biti nepovijesno ustrajava na bezuvjetnom očuvanju cjelokupnog naslijeđenog nazora na svijet vlastite nacionalne ili pak uže lokalne sredine. Aktualna, u Hrvatskoj zapravo nikada zbilja započeta i barem donekle smisleno provedena javna rasprava o obrazovnom kurikulumu jasan je pokazatelj ne samo ovdje nego posvuda u suvremenom svijetu nedovoljno osviještenog i stoga svagda neodlučnog kolebanja između tih dviju osamostaljenih i apsolutiziranih krajnosti.

Za razliku od tih i sličnih vidova udvajanja i razilaženja u međusobno suprotstavljene i nespojive krajnosti, pravo obrazovanje kao proces oblikovanja slobodna i cjelovita čovjeka može se označiti starinskim imenom »poučavanja«, da bi se već samim imenom istakle i naglasile obje njegove bitne uloge i svrhe, kako ona spoznavajućeg i preuzimajućeg učenja tako i ona odgojnog upućivanja i usmjeravanja. U pravom pou-

čavanju odnos učitelja i učenika, što vrijedi za sve stupnjeve obrazovanja, ne smije biti puko formalan i apstraktan, već mora uključivati osobnu komponentu, prisan i gotovo prijateljski, a ujedno s taktom odmjerenom suzdržan odnos, u kojemu učenik, u pojedinačnim bitnim pitanjima života diskretno i s taktom poučen savjetom crpljenim iz iskustvom prokušanog znanja, učitelju kao svojevrsnom životnom uzoru zahvalno uzvraća žarom mladenačkog zanosa. Ono što još danas vrijedi kao gotovo neupitno pravilo primjerice u umjetničkom obrazovanju i što se u posljednje vrijeme opravdano pokušava oživotvoriti u najvišim vidovima sveučilišnog obrazovanja, naime odnos osobne blizine i prisnosti onih koji poučavaju i onih poučavanih, samo je sve bljeđi trag i sve slabija uspomena na bit svekolikog obrazovanja kao svagda osobnog poučavanja koje se uvijek tiče cjeline života.

Naročito je u filozofiji taj odnos upravo neophodan uvjet svakog uspjelog poučavanja. Nije čudno da se i danas, a da ne znamo kako još dugo, uz ime svakoga tko je u filozofiji ostvario bilo što značajno običava navoditi i ime onoga od koga je prvenstveno učio. Onaj tko pristupa filozofiji i u nju se upućuje treba vodstvo i oslonac iskusnijega. Jer prihvatiti se filozofije za čovjeka nije nimalo lak pothvat. Ona bezuvjetno traži cijelog čovjeka. Od njega se u njoj pri učenju zahtijeva oštar rez i privremeni oproštaj od svega neposredno poznatog, prirodno naslijeđenog i naviknutog, ne bi li se tek iz dugotrajnog, početno svagda neugodnog, štoviše bolnog boravljenja u eteričnom okružju čistih misli, koje se u početku nužno čine tek praznim, života lišenim apstrakcijama, konačno vratio izgubljenoj neposrednosti, ali sad kao iz temelja novoj,

dubljoj i bogatijoj, skroz naskroz pročišćenoj i prosvijetljenoj duhom. Možda nitko taj neophodni, nezaobilazni uvjet sveg istinskog obrazovanja – koji, usput rečeno, čini srž i najdublji smisao čuvene Platonove prispodobe o pećini – u novije vrijeme nije proživio tako duboko i doveo do izraza tako dojmljivo kao Hegel. Prema njegovu iskustvu, dubina i snaga duha mjeri se daljnom otuđenja čovjeka kao njegova nositelja od sebe i od neposrednosti u kojoj se prirodno nalazi i u koju će se jednom ponovno vratiti, ali iz temelja preobražen, to znači svestrano iskusivši i zbiljski prisvojivši cjelinu svoje duhovne biti. Da bi stekla istinsko obrazovanje, pogotovo ono filozofijsko, »mladež mora u početku ostati bez vida i sluha, mora biti odvučena od konkretnog predočavanja, povučena u unutaraju noć duše, mora učiti na tom tlu gledati, ustanovljavati odredbe, čvrsto ih držati i razlikovati«³.

Neprocjenjivo značenje koje tako shvaćeno poučavanje ima za svaku pojedinačnu kulturu, bila ona samo nacionalna ili shvaćena i šire od toga, recimo kao srednjeeuropska, europska ili općenito zapadnjačka, počiva na dvije njegove temeljne značajke. Prije svega, ono više od svega drugog čuva i osigurava neprekinutu trajnost te kulture, onaj toliko zazivani identitet, bolje rečeno kontinuitet njezinih osnovnih crta. Osim toga, i s prvim bitno povezano, upravo ono dionicima te kulture jamči stanovitu sigurnost pri osnovnom životnom orijentiranju u pogledu njezinih vodećih vrednota, dakle vladajućih mjera i ciljeva života, onoga naime što u njoj pretežno usuglašeno vrijedi

³ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Nürnberger und Heidelberger Schriften 1808-1817*, u Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Werke in zwanzig Bänden*, hrsg. von E. Modlenhauer und K. M. Michel (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1971), Bd. 4, str. 413.

kao visoko i nisko, istinsko i lažno, lijepo i ružno, dobro i zlo, jednom riječju vrijedno i nevrijedno.

Što se tiče prvoga, zadržimo li se ovdje na kulturi shvaćenoj samo u navedenom užem smislu, kontinuitet je ono što čini snagu i zdravlje svake nacionalne kulture. Dakako, kontinuitet tu ne znači puko trajanje istog, neko mehaničko, ravnodušno napredovanje koje bi trajno bilo u sebe sigurno i lišeno svake zbiljske napetosti, sukoba, bitnih mijena i preokreta. Dapače, samo svagda iznenadnim i nikad do kraja predvidljivim mijenama i prevratima život sebe čuva i nastavlja, ali tako da se time ujedno pomlađuje i obnavlja. Problem nastaje samo onda kad svaki novi lik života, nastao skokom, preokretom i prijelazom u svoje novo razdoblje, u život pod novom vodećom duhovnom i intelektualnom najvišom vrijednošću, sebe hoće i potvrđuje toliko apsolutno da pod svaku cijenu briše svaku svijest o prošlom, niječe i najmanji trag svojega podrijetla te se nastoji i sebi i drugima prikazati tako kao da je upravo s njim iznova započeo i sam svijet.

Upravo je to, kako mi se čini, bio i ostao najveći, moglo bi se čak reći kobni problem hrvatske kulture. To je, dakako, posebna i iznimno složena tema u koju se ovdje ne možemo upuštati. Zadržimo li se ipak sasvim kratko samo na filozofiji i njezinoj ulozi u bitnom, a to svagda znači duhovnom životu Hrvatske, moglo bi se, doduše krajnje pojednostavljeno, reći da se ona od svojeg akademskog zasnivanja pa sve do prije otprilike četvrtine stoljeća odvijala u dva osnovna razdoblja, od kojih je prvo bilo početno nadahnuto i vođeno duhom građanskog prosvjetiteljstva u njegovoj zreloj, školsko-akademskoj verziji, a zatim i djelomice taknuto, gotovo samo okrnuto, krizom

tog duha očitovanom u nastupu i usponu takozvane filozofije života ili morfologije kulturnih svjetova, dok je drugo bilo obilježeno pretežnom vladavinom revolucionarne marksističke filozofije izgrađene nakon drugog svjetskog rata i paušalno pokriveno imenom »filozofije prakse«. Između ta dva razdoblja, ujedno i temeljna smjera i načina filozofiranja, zjapila je praznina koja kao da nije dopuštala čak ni pomisao o bilo kakvu kontinuitetu. Sve prošlo bilo je tu svjesno i planski temeljito izbrisano i potisnuto duboko u zaborav.

U osnovi je tako i danas. Jednako jednostrano niječe se i najmanji kontinuitet, bilo kakva stvarna veza između oba ta prethodna temeljna smjera filozofiranja i onoga koji je u hrvatskoj filozofiji s mladalačkom svježinom i samosviješću pobjednika nastupio nedavno, nakon sloma revolucionarne socijalističke ideologije. Dakako, pod pretpostavkom da se – zaviri li se pod površnu nekritičkog i uglavnom pasivnog preuzimanja pretežno drugorazrednih stavova, rasprava i tema iz obilne ponude pomodnih, medijski snažno promicanih filozofskih proizvoda – kod najvećeg dijela toga uopće može s pravom govoriti o filozofiji. U svakom slučaju, kao i ranije, i tu se, osim u rijetkim i iznimnim slučajevima, i to isključivo u okvirima filozofijski nepretencioznih historijskih prikaza, odlučno niječe svaka, ma i najmanja povezanost s prethodnim načinom, stilom i tematskim obzorjem filozofskog mišljenja.

U pogledu drugoga, čini se očiglednim da je i u nas i u svijetu pri poučavanju filozofije općenito sve manje prisutna svijest o tomu da je temeljito i svestrano poznavanje njezine povijesti neophodno za doraslo bavljenje i njezinim najsuvremenijim pita-

njima i problemima. U tom pogledu nas ne smije obmanuti prigodno historiografsko izvještavanje o navodno prošlim učenjima klasičnih, više ili manje »davnih« filozofa, koje čak i kao takvo sve više uzmiče u nastavnim programima filozofije na svim razinama poduke, postajući uz to u pravilu sve apstraktnijim, formalnijim i banalnijim. Jer vrijeme filozofije nije vrijeme uobičajene svakodnevnice. Za razliku od te svakodnevnice, kao i od sve i svake znanosti i njezina pravocrtno u beskonačnost napredujućeg vremena, filozofija je u svojoj cjelini živa i prisutna u svakom trenutku filozofijskog mišljenja. Ono davno mišljeno, samo ako je uistinu i zbiljski mišljeno, nije nikad naprosto prošlo, nego se u svakom novom mišljenju iznova rađa i ujedno preporada.⁴ Kako je to izrazio Hegel u svojem nadahnutom govoru u svojstvu rektora gimnazije u Nürnbergu: »Staležu učitelja povjereno je blago obrazovanja, spoznaja i istina na kojem su radila sva protekla razdoblja, da bi ga održao i predao sljedećim naraštajima. Učitelj sebe treba smatrati čuvarem i svećenikom toga svetog svjetla, da se ono ne ugasi i da čovječanstvo ponovno ne utone u noć barbarstva.«⁵

Ukoliko se pak, kako je često i već gotovo posvuda slučaj, pri bavljenju nekim problemom filozofije intenzivno raspravlja tek o nekoliko rješenja ponuđenih posljednjih godina ili desetljeća, lako se može dogoditi da izostane potrebna orijentacija o tomu što je o tom problemu u filozofiji uopće bilo mjerodavno mišljeno i kazivano te da

se tako izgubi svaka sposobnost uspoređivanja i odmjeravanja smislene dubine, a to uvijek znači i filozofijske istine, suvremenih rasprava spram vrhunaca onoga što je u cjelini povijesnog hoda filozofije spoznato, kazano i pohranjeno u povijesno obvezujući pojam. Posljedica toga je sveopće snižavanje razine razmišljanja i raspravljanja, iz čega se rađa sve snažnija tendencija ujednačavanja u prosječnost, koja onda svoju ipak nejasno naslućivanu manjkavost nadomješta napadnom suvremenošću i aktualnošću. Stalno odmjeravanje spram onoga što je u cjelokupnoj povijesti filozofije i u svakom njezinu pojedinačnom razdoblju bilo i ostalo veliko i najveće jedini je doista učinkovit način da se spriječe obje te nezdrave i za kulturu neke nacije toliko pogubne pojave, naime diskontinuiranost, raspršenost i atomiziranost duha u vremenu i prostoru i s tim povezani proces gubitka mjerodavnog kriterija, koje ne samo u filozofiji nego primjerice i u umjetnosti i svim ostalim bitnim očitovanjima duha uzrokuju stalno opadanje razine duhovnog rada i vrsnoće njegovih postignuća.

Prvi profesor filozofije na obnovljenom Filozofskom fakultetu u Zagrebu Franjo Marković, čiji je rektorski govor činio osnovu na kojoj je zahvaljujući upornim nastojanjima Vladimira Filipovića uz nevoljko suzdržan pristanak tadašnjih političkih moćnika prije pola stoljeća u Zagrebu osnovan Institut za filozofiju, imao je od samog početka jasnu svijest o obje navedene bitne značajke istinskog poučavanja. Započinjući ozbiljan, sustavno vođen i institucionaliziran filozofijski rad u Hrvatskoj, on poseže duboko natrag u povijest, tražeći ishodište u filozofa renesanse tada slobodnog Dubrovnika i priobalnih hrvat-

⁴ Usp. Damir Barbarić, »Ponavljanje«, u Ivana Skuhala Karasman, Petar Šegedin (ur.), *Treba li filozofija svoju povijest?* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2016), str. 51–64.

⁵ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Nürnberger und Heidelberger Schriften 1808-1817*, str. 307.

skih krajeva, filozofa čija imena »doduše za svjetsku poviest filozofije nisu znatna, ali su nam zemljakom u dvojem pogledu draga: da im izkažemo harnost otimljuć ih tmimi, i da na njihova djela pripojimo naš iz nova započeti rad.«⁶ Upoznavajući i prisvajajući njihove misli premostit ćemo, smatrao je, duboki jaz zaborava koji nas od njih dijeli i time uspostaviti povijesni kontinuitet tako neophodan za cjelovit i istinski plodotvoran duhovni život: »Nam danas, dočim iz nova počimamo filozofijsku radnju hrvatskoga naroda, podaju nacrtani prošlo vjekovni naši preko velebitski filozofijski pisci krasnu zadaću. Dosada kao da ni nepostoje za nas; pridobijmo ih za nas.«⁷

Za Markovića nema dvojbe o tomu da filozofija nije ni tek jedna znanost pored drugih ni opći temelj i ishodište svih znanosti. Više od toga, misli filozofije za njega su samo središte i izvorište lijepo usklađena narodnog organizma i njegova sveukupnog etičkog značaja: »Nema za čovjekoljuba utješnijega i rekao bih uzvišenijega pojava što je: nastajanje skupne duševne i radne osobnosti, nastajanje skupnoga duševno i radno ujedinjenoga organizma od individualnih pojedinaka. A u takovu skupnome organizmu imadu misli, filozofijske misli, koje teže za spoznajom istine i za postavljanjem visokih ideala umjetničkomu tvorenju i etičkomu činjenju i vjerskomu upokojivanju ljudskomu, takove misli imadu u skupnom ljudskom organizmu, u narodu, sličnu zadaću onoj, koju imadu živci u ži-

vom pojedinku.«⁸ U tom smislu treba čuti i shvaćati njegove uvijek iznova ponavljane riječi, koje ni do danas nisu izgubile ništa od svoje poticajne i nadahnjujuće snage: »Samo onaj tko si je usvojio logiku misli, toga će biti i logika čina; a nema dvojbe, da samo onaj narod, koji si je stekao domovinu misli, prisvojio si je čvrsto i svoju tvarnu domovinu.«⁹

Koliko su te Markovićeve vodeće misli utjecale na kasniji razvitak hrvatske filozofije? Ima li im traga u današnjem znanstvenom i akademskom bavljenju filozofijom? Rekao bih, malo ili čak nimalo. Osnovni razlog tomu je upravo onaj ranije ustvrđeni gubitak kontinuiteta, čak posvemašniji nedostatak svijesti o njegovoj presudnoj važnosti pri poučavanju filozofije, kao i s tim povezana tendencija ujednačavanju u prosječnosti, uvjetovana i poticana izostankom istinski povijesnoga, što uz ostalo znači svestranog i sveobuhvatnog pristupa pri tom poučavanju.

Svako poučavanje, posebno ono duhovnih znanosti, a filozofije naročito, bez istodobnog vlastita stvaralačkog udjela onoga tko poučava u neposrednom istraživačkom susretu i bavljenju onim o čemu poučava brzo i lako postaje pukom rutinom, zatvara se u nedomišljen i nesređen, u biti slučajan slijed apstraktnih, iz druge ruke ponavljanih stereotipa te tone u stvaralačku nemoć i neplodnost. U nedostatku vlastita duhovnog rada onaj tko poučava lako dospijeva pod utjecaj trenutačno prevladavajućeg nazora na svijet i stavlja se, premda to često biva prikriveno krinkom prividne slobodoumnosti i originalnosti, u njegovu službu. Fi-

⁶ Franjo Marković, »Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.«, u *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1–2 (1975), str. 255–279, ovdje 258.

⁷ Franjo Marković, »Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.«, str. 272.

⁸ Franjo Marković, »Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.«, str. 272 i d.

⁹ Franjo Marković, »Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.«, str. 273.

lozofija posredovana takvim poučavanjem onda u najboljem slučaju traje kao rubni ukras svijeta rada i njegove kulture, ukras koji se prihvaća i cijeni samo još kao mrtvi dio nasljeđa čiji se temelj nepovratno izgubio. Na to svedenu filozofiju nitko nema osobita razloga izrijekom osporavati, jer je i tako postala nečim posve ravnodušnim i utoliko bezopasnim.

Za razliku od na taj način školnički dostojanstveno zamrle filozofije, zbiljskom se životu mnogo bližim i vrednijim čini svaki u sebi koliko toliko koherentno izgrađeni i zaokruženi nazor na svijet, taj svojim eklekticismom i sinkretizmom privlačni nadomjestak filozofije, koji kao naoko dubokoumna mješavina naivne pučke mudrosti i prividno istančane sofistike lako zavodi nedozrelu duhovnu potrebu mnoštva. Bez obzira na to pod kojim od pretencioznih imena poput materijalizma, pozitivizma, scientizma, relativizma, skepticizma, evolucionizma, kreacionizma, liberalizma, spiritualizma u danom času nastupa, nazor na svijet svagda nudi zavodljiv privid aktualnosti i suvremenosti, moćne učinkovitosti i neposredne korisnosti. Međutim, i njemu samom u svoj njegovoj napadno slavljenoj aktualnosti ostaje skriveno da sam uvijek stoji pod vlašću poriva za bezuvjetnim očuvanjem sebe i svega što jest i služi jedino njemu, tako da mu je u svemu što hoće i što čini zapravo stalo samo do jednog, do toga naime da sve što jest ostane u biti uvijek isto. Poučavanje u službi svjetonazora, vođeno idejom i idealom doktrine kao skupa zaokruženih, gotovih i vječno važećih istina gotovo mjesečarskom sigurnošću metodski i planski usmjerava cjelokupno životno iskustvo samo na jednu određenu putanju mišljenja, doživljavanja i iskazivanja, i to uvijek tako da pritom samo ne bude dove-

deno u pitanje. Da bi ostalo time što jest, ono sebi mora uvijek već unaprijed zapriječiti i uskratiti sve nove mogućnosti. Njegova najdublja istina je upravo to da, baš protivno igrokazu beskrajne i uzbudljive raznovrsnosti na kojem tako zdušno radi, uistinu u svakom času sužava i sputava istinsko, a to znači cjelovito iskustvo.¹⁰

Da bi se onaj tko poučava filozofiju izvukao iz začaranog kruga sve sumornijeg ustrajavanja u ponavljanju istih apstraktnih shema, ponekad samo površinski prikriverenih posezanjem za najnovijim zabavnim zgodama i dosjetkama, da bi njegovo poučavanje ponovno steklo davno izgubljenу izvornost, mora se povremeno sam okušati u neposrednom istraživanju, kako bi se iz njega katedri vratio s obnovljenom svježinom, strašću i uvjerljivošću. Bit istraživanja je osobno upuštanje u ono o čemu se u poučavanju inače samo pripovijeda, stjecanje vlastita neposrednog iskustva toga. Tu se o predmetu pouke više ne izlaže i ne predaje, ne prenose se uvidi i spoznaje drugih, nego se s tim sad izravno hvata u koštac. Filozofski istraživač ne zadovoljava se prijevodima velikih djela tamo gdje može posegnuti za izvornicima; štoviše, kod najvažnijih klasičnih djela nastoji doprijeti i do najvažnijih sačuvanih rukopisa. Ne štedi truda i vremena da se detaljno upozna s povijesnim okolnostima rađanja misli koje mu se pokazuju kao središnje i bitne, kao i s njihovim odnosom spram bitnih nazora epohe u kojoj su nastale i kojoj izvorno pripadaju. Neumorno se trudi oko stjecanja elementarnih znanja iz prirodnih znanosti, povijesti, pjesništva i književnosti općenito, njeguje

¹⁰ Usp. Martin Heidegger, *Beiträge zur Philosophie* (GA 65), hrsg. von Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Klostermann, 1989), str. 37 i d.

vlastit odnos spram umjetnosti, traži susret i dijalog s religijom i teologijom. Bit takva istraživanja dobro je sažeta u staroj krilatici *tua res agitur*. Naime, u svemu što istražuje duhovan čovjek uvijek nalazi i prepoznaje jedan bitni moment sama sebe. U svakoj spoznaji koju na taj način stječe osjeća se i sam iznova spoznatim, a ujedno i izmijenjenim, obogaćenim, usavršenim. Iskustvo ljepote u susretu s antičkim torzom o kojem primjerice Rilke pjeva kao o iskustvu koje neumoljivo nalaže promjenu sama sebe i svojega života iskustvo je koje je zajedničko svem i svakom istinski slobodnom istraživanju.

Istraživanje danas poznajemo prvenstveno ili čak isključivo u jednostranom i reduciranom vidu eksperimentalnog postupka posredstvom složenih tehničkih aparatura. Pri spomenu znanstvenika istraživača pred oči nam i nehotice odmah dolazi predodžba figure u bijeloj zaštitnoj odjeći, što tako reći podsvjesno sugerira suverenu čistoću njezina postupka i ujedno, kao kontrast tomu, prijeteću i još neukročenu opasnost koja se krije u predmetima kojima se bavi. Pritom ne znamo da je tako predočavano istraživanje moderne eksperimentalne znanosti zapravo miljama udaljeno od onoga što je istraživanje pojmljeno iz njegove biti. Jer eksperimentalno znanstveno istraživanje uopće nije slobodno, i to već samim tim što se, da bi uopće moglo zakoračiti na put zbiljskog istraživanja, nužno unaprijed moralo osloniti na jednu ili više radnih hipoteza, koje mu služe kao neophodno ishodište i unaprijed mu ocrtavaju tematski strogo ograničeni vidokrug i koordinatni sustav unutar kojeg će onda moći smještati i razmještati rezultate istraživanja, uspoređivati ih, mjeriti i proračunavati, te ih naposljetku i pokušati protumačiti prirod-

nim jezikom vlastita životnog svijeta, što mu najteže pada i najrjeđe i uspijeva. Osim toga, takvo je istraživanje uvijek već unaprijed uvjetovano sklopom neophodnih tehničkih aparatura, a time i prihvaćanjem, nikad izričito i do kraja osviještenim, niza prethodnih, jednom iz slobodna mišljenja proizašlih odluka o biti istine, broja, mjere, sile, kretanja, vremena, prostora..., kojih koliko-toliko jedinstveni sustav čini njihovu nevidljivu, kao takvu nespoznatu i čak unutar znanosti nikada tematiziranu metafizičku osnovu, na kojoj i iz koje je ta aparatura nikla.

Začudna činjenica da se to tako rijetko uviđa potječe odatle što ljudi već stoljećima tumaraju u kobnoj neosviještenosti o tomu što je zapravo tehnika i u čemu je njezina bit. Izmiče im spoznaja da ona »nije samo gradnja strojeva, nije samo njihova ugradnja u proces rada, nije samo iskorištavanje i nadgledanje, nije samo mašinerija [...], nego je u svemu tomu promjena ,bića', i to ne samo ,promjena' posve neodređeno i besciljno, nego nasrtaj na biće u cjelini u svrhu njegova osvajanja i čovjekove potvrde sama sebe, pa čak i ne samo to, nego prije toga sklapanje temeljnog stava spram bića u cjelini kao takvog, kojeg je temeljni značaj određen posredstvom ,mišljenja' (u smislu nacrtu uvjeta mogućnosti predmetnosti kao učinkovitosti – sile – bića)«¹¹. U sveobuhvatnom vidokrugu tako shvaćene i određene tehnike »sve biće, a time ujedno i ,priroda' – nebo i zemlja, biljka i životinja – poima se polazeći od τέχνη; što znači da, prema konkretnom načinu kako se τέχνη svaki put određuje i probija u prvi plan kao

¹¹ Martin Heidegger, *Leitgedanken zur Entstehung der Metaphysik, der neuzeitlichen Wissenschaft und der modernen Technik* (GA 76), hrsg. von Claudius Strube (Frankfurt am Main: Klostermann, 2009), str. 288.

čovjekova sposobnost snalaženja, i samo biće biva također odlučeno odnosno određeno kao naprava i ono što se može napraviti«. ¹²

Tehnički vođeno i uvjetovano istraživanje eksperimentalne i egzaktne znanosti, poglavito one fizikalne, a u novije vrijeme sve više i biologijske, nije dakle ni slobodno ni bezuvjetno, kako se samom sebi pričinja. Ono uvijek počiva na pretpostavkama koje su same proizašle iz jednog dubljeg i izvornijeg istraživanja, onog naime koje uistinu jedva poznajemo, premda nam se čini dovoljno prisnim i poznatim pod imenom »mišljenja«. Mišljenje, to duhovno ispitivanje i propitivanje, dakle »skepsa« u izvornom grčkom smislu te riječi, jedino je doista slobodno istraživanje. Jer samo ono od čvrstih pretpostavki, u kojima svaki put povijesno odnosno epohalno drukčije biva određena bit svega što je ključno i presudno za čovjekovu teoriju i praksu, ne napreduje, poput sve i svake znanosti, u smjeru njihova daljnjeg razvijanja, dokazivanja ili opovrgavanja, nego se naprotiv – kako je to jednom zauvijek mjerodavno izložio Platon u Politeji – kreće povlačeći se unatrag, ukidajući ishodišne pretpostavke time što ih stavlja u međusobni odnos i odmjerava jednu spram druge, ustrajno obrazlažući svaku od njih dokle god je to moguće i ne zaustavljajući se pritom sve dok ne dospije do onoga što je apsolutno slobodno i samo više nema temelja, uzroka i razloga, a što za ovu prigodu možemo nazvati iskonom. Iskon ne može biti ni postati predmetom ni teoretske znanstvene spoznaje ni njezina operativnog zahvata. Nemoguće ga je na

bilo koji način uključiti u nizove sukcesije, istodobnosti i uzročnosti, bez kojih nema znanstvene spoznaje i njoj svojstvene vrste znanja. Uvjet bilo kakva odnosa spram njega je napuštanje volje za djelom i bilo kakvim ovladavanjem. U oproštaju od bezuvjetne volje za moći blago nas prožima ugođaj smirene opuštenosti, u kojoj iskuvavamo da smo sami, kao moment iskona, izvorište slobodnog mišljenja, takvog koje više nema ništa s nužno objektivirajućim i opredmećujućim mišljenjem znanosti.

Stoga su, gledano sa strogo znanstvenog stajališta, već sve duhovne odnosno humanističke znanosti, a onda povrh svih njih osobito filozofija, tek neko posve beskorisno, čak i pomaknuto i izokrenuto mišljenje. Da je filozofija, upravo obratno, slobodno mišljenje koje neupadljivo sve iznosi na vidjelo i, bez vlastite volje i želje za tim, na način iskona vlada svime, pa tako i svom i svakom znanošću, to znanstvenom pogledu mora ostati skriveno. Ni znanost ni bilo kakav svjetonazor ni svakodnevno ljudsko mnijenje ne mogu ni spoznati ni prihvatiti to »da mišljenje onog biti, da filozofija ne može nikad biti potvrđena, činjenicama, to znači bićem. [...] Idolopoklonici, činjenica nikada ne opažaju da njihovi idoli blistaju sjajem koji je samo posuđen.« ¹³ Stoga filozofija, hoće li ostati vjerna sebi i svojoj biti, mora odoljeti iskušenju da im se pod svaku cijenu približi i traži njihovo prihvaćanje i odobravanje: »To da sebe čini razumljivom samoubojstvo je filozofije.« ¹⁴

Istraživanje kao najsvojstveniji način ozbiljnog i sustavnog bavljenja filozofijom

¹² Martin Heidegger, *Leitgedanken zur Entstehung der Metaphysik, der neuzeitlichen Wissenschaft und der modernen Technik* (GA 76), str. 290.

¹³ Martin Heidegger, *Beiträge zur Philosophie* (GA 65), hrsg. von Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am main: Klostermann, 1989), str. 435.

¹⁴ Martin Heidegger, *Beiträge zur Philosophie* (GA 65), str. 435.

svoje najprimjerenije mjesto nalazi u istraživačkom institutu. Za razliku od sveučilišta kao mjesta višeg poučavanja, koje, kako je rečeno, svagda osim znanstvene mora imati i onu tako važnu i neizostavnu odgojnu komponentu, što ga međutim lako vodi ili u poražavajuću rutinu apstraktnog ponavljanja ili pak na stranputice dogmatizma i služenja trenutačno vladajućem nazoru na svijet, institut bi po svojoj biti, u dalekom nasljeđu Platonove Akademije, trebao biti središte posve slobodnog, ničim uvjetovanog i upravljanog traganja za istinom. Neosporna činjenica da se u razdoblju vladavine biti tehnike i tehnički shvaćena i određena znanja i sami znanstveno-istraživački instituti ubrzano podvrgavaju određujućoj volji društva za bezuvjetnim i beskonačnim ovladavanjem svim bićem ne bi nas smjela zavarati o tom izvornom smislu i toj najvišoj svrsi instituta kao takvog.

Nitko dovoljno upućen i zainteresiran neće previdjeti proces ubrzane transformacije postojećih instituta u mrežno povezane radne jedinice sveopćeg znanstveno-istraživačkog pogona, kao ni to da se pritom prednost, izražena visinom društvenog vrednovanja i financijske potpore, daje prirodnoznanstveno-tehničkim, a u novije vrijeme i medicinsko-farmaceutsko-biologijskim institutima. S tim u skladu institutima duhovnog i humanističkog tematskog usmjerenja preporuča se, točnije rečeno nalaže, što korjenitija i potpunija reorganizacija prema uzoru na te jedine doista željene i shodno tomu društveno podupirane tehnički ustrojene institute. Nasljedujući modele istraživanja svojstvene tehničko-znanstvenom istraživanju, izrijeком se potiče timski rad, prednost se daje objavljivanju što kraćih, po mogućnosti kolektivno sastavljenih

znanstvenih priopćenja, vezanih svagda uz jednu izoliranu, iz obuhvatnije cjeline istrgnutu, trenutačno aktualnu temu. Nalaže se i podupire planiranje istraživanja usklađeno s uvjetima periodičkih projektnih natječaja, za koje prijedlozi moraju biti izrađeni prema naputcima i podvrgnuti ocjenama visoko birokratiziranih državnih i naddržavnih instanci poput različitih fondova, agencija, zaklada, odbora i vijeća, koje su velikom većinom, premda za sada još uvijek ne isključivo, sastavljene od činovnika izvan samoga znanstvenog i istraživačkog procesa i od znanstvenika često bez dostatno potvrđene kompetencije, ali s dovoljno drugih preporuka.

Nova obzorja istraživanja, pitanja koja iz posve novog kuta osvjetljaju cjelinu svega poznatog i nepoznatog, posve drukčiji načini ne samo rješavanja nego i samog postavljanja pitanja, problema i zadaća, dakle sve ono što oduvijek pripada nedokučivoj stvaralačkoj slobodi istražujućeg duha – o tomu bi dakle sad trebali odlučivati duhom i tajnom njegova stvaralaštva posve netaknuti činovnici i umovi ne drugog, nego trećeg ili nekog daljnijeg reda? Što u istraživačkom pogonu koji je, i to ne samo u Hrvatskoj nego još više na nadnacionalnim razinama poput Europske unije, tako nepovratno zapao u žrvanj slijepa birokratske organizacije koja je sama sebi uistinu jedina svrha, još ima tražiti filozofija, ako čuva i najmanji trag dostojanstva? I što bi te navodno visoke instancije, dok u rukama drže danas sveućmoćnu polugu novčane potpore ili uskrate, mogle smisljeno odgovoriti na pitanje u kakvom su zapravo odnosu spram potpune i bezuvjetno zajamčene slobode istraživanja, koju inače tako složno proklamiraju? Odluke o sadašnjim i budućim putanjama duha

mogu i smiju izrasti samo iz njegove bezuvjetne slobode, iz razborite strasti i najviše odgovornosti njegova stvaralaštva.

Istraživački instituti su danas, ne samo u Hrvatskoj, na putu posvemašnjeg ukla-panja u sveobuhvatni pogon birokratski upravljano istraživanja kao beskonačnog procesa tehničkog ovladavanja bićem u cjelini. Instituti duhovne i humanističke tematske usmjerenosti stavljeni su time pred jedva sagledive teškoće, koje se u osnovi ipak svode na jedno jedino bitno pitanje, naime mogu li i hoće li se prilagoditi neumoljivim zakonima tehnički određenog povijesnog razdoblja, a da pritom ipak očuvaju bitnu svojstvenost svojega pristupa i načina rada, osobito s obzirom na neospornu činjenicu da ne mogu udovoljiti njegovu osnovnom zahtjevu tog razdoblja za posvemašnjom mjerljivošću i proračunljivošću te općom provjerljivošću svega znanstvenog rada i njegovih rezultata: »Smiju li se onda na primjer arheologija, etnologija, povijest, ili pak znanosti o jeziku, književnosti i umjetnosti, uopće nazivati znanostima? Očigledno je da one danas u cjelini znanstveno-istraživačkog pogona diljem svijeta igraju podređenu i sporednu ulogu, kao i to da i u očima društvene javnosti i u vlastitim očima sve teže uspijevaju očuvati nešto od negdašnjeg dostojanstva i samosvijesti. Iako su se početno, u nasljeđu romantike s njezinim naglašavanjem bitne povijesnosti humanističkih tematskih okružja, poglavito jezika i umjetnosti, odlučno suprotstavljale prevlasti objektivirajuće i unificirajuće prirodoznanstvene metode te inzistirale na presudnom životnom značenju individualnosti, jednokratnosti i osebnosti onoga čime se bave i što istražuju, odavno su, da bi se potvrdile kao znanosti, krenule putem

podvrgavanja modernoj znanstvenoj metodi, sve više kvantificirajući i formalizirajući svoje predmete istraživanja i ubrzano uvo-deći statistička i čisto formalna mjerila u svoje istraživačke postupke.«¹⁵

Čini se da pod tim teretom preteških i u načelu nerješivih zadaća humanističke znanosti danas sve više uzmiču i povlače se. Kao da ih je zapala nesretna sudbina da »unatoč povremenim počastima i usiljenoj, najčešće hinjenoj društvenoj skrbi, koja u njima u najboljem slučaju vidi tek neku vrstu muzeja davnih vrijednosti, u osnovi ostaju prepuštene sudbini polaganog umiranja«¹⁶. Ne nazire se način kojim bi mogle plodotvorno razriješiti zlokobnu alternativu pred koju su stavljene, tu naime da ili prihvate osuđenost na sve veću izolaciju, u kojoj će biti još samo ritualno slavljene kao više ili manje vrijedan ostatak nekad sjajne prošlosti, ili da konačno napuste svoju najvišu zadaću i svoje najdublje određenje te se podatno uklope u planetarnu cjelinu tehničkog istraživačkog pogona.

Jasno je da i filozofija dijeli s humanističkim znanostima iste nedoumice i teškoće. Ostavi li se po strani neskriveno konzervativne oblike filozofiranja u okviru takozvane vječne filozofije (*philosophia perennis*), prije svega različite pravce klasične ili donekle osuvremenjene novoskolastike, filozofija se danas u Hrvatskoj kao i svugdje nalazi usred napredujućeg procesa bitne transformacije, u kojem u prvi plan izbijaju tehnički posredovane i određene forme takozvanog analitičkog pristupa, gdje tradicionalno mišljenje i poimanje biva zamijenjeno ap-

¹⁵ Damir Barbarić, »Što s humanističkim znanostima?«, *Vijenac* 576 (2016), 16–17, ovdje 16.

¹⁶ Damir Barbarić, »Što s humanističkim znanostima?«, *Vijenac* 576 (2016), 16–17, ovdje 16.

straktnim, od svakog neposrednog odnosa spram konkretnog svijeta života brižljivo očišćenim proizvoljno projiciranim predodžbama uobrazilje, koje se upravo zbog svoje proizvoljnosti i apstraktnosti mogu formalno koherentnim argumentiranjem, nerijetko oštroumnim i suptilnim, po volji beskonačno slagati i razlagati, konstruirati i dekonstruirati. Bitna nepovijesnost tog načina mišljenja kompenzira se ponegdje ovlašnim historijskim reminiscencijama, koje međutim ostaju samo na rubu problemskog razmatranja te ne bivaju smislene i kao nužan sastavni dio uklopljene u njegov navlastiti hod.

Preostali dio suvremene filozofije koleba se između s jedne strane pokušaja svojevrsnog konkurentskog zasnivanja znanosti i natjecanja s trenutačno najaktualnijim znanstvenim nazorima na svijet, poput apsolutizirane neuro-znanosti s univerzalnom pretenzijom, ili primjerice nove kozmologije i astrofizike oslonjene na modernu teoriju kaosa, ili pak s druge povlačenja u sigurno sklonište školničke doslovne egzegeze ili pak nešto zahtjevnije hermeneutike klasičnih filozofijskih tekstova, bez ozbiljnih pretenzija na njihovo izričito aktualiziranje. Međutim, najradije i s osobitom revnošću ona preuzima ulogu koju joj znanstveno-tehnički pogon suvremenog društva, u maglovitoj slutnji ili čak pri izričitoj osviještenosti svoje posvemašnje etičke neutralnosti, rado namjenjuje, štoviše na nju je upravo nuka i upućuje, naime ulogu svojevrsnog aksiologijskog i etičkog korektiva mnogostrukih procesa njegove totalne uspostave. Spretniji među trgovcima intelektualnim dobrima, koji se još rado kao svojevrsnim pedigreom kite nekad uvažanim imenom filozofa, u Hrvatskoj su prije tridesetak godina baš u tomu našli izdašan

izvor probitka, na primjer zasnivajući s grotesknim trijumfalizmom navodno filozofijsku bioetiku, čak s integrativnom pretenzijom. Da su time gotovo kao eksplozivom razorili i ono malo negdašnjih izgleda na koliko-toliko ozbiljno, sustavno i cjelovito bavljenje filozofijom, toga su jedva svjesni i oni sami i naivni vlastodršci svih boja koji ih ustrajno podupiru.

Gdje je u tom mnogolikom sustajanju i osipanju duha prave filozofije još moguće mjesto njezina očuvanja i neugrožena daljnjeg djelovanja? Ako igdje, onda ponajprije u samostalnom istraživačkom institutu za filozofiju. Jer bez obzira na birokratske pritiske koji mu silom nameću organizacijske i metodске oblike svojstvene tehničkom pogonu i na izloženost rastućoj filozofijskoj dezorijentaciji, institut je, barem prema svojoj ideji, još uvijek mjesto duhovnog i intelektualnog istraživanja kao slobodnog i neovisnog traganja za istinom. Hoće li, u okruženju koje mu prema povijesnoj nužnosti ne može biti sklono, učiniti sve da očuva, skrbno odnjeguje i unaprijedi tu ideju, morat će uvijek iznova nastojati oko što jasnijeg uvida u to što, mimo i povrh sveg poučavanja, pa čak i svakog istraživanja, čini najdublju bit mišljenja. Na tom će putu zacijelo naići na spoznaju da mišljenje ne može nikad biti iznuđeno kao kolektivno organizirana i planski vođena djelatnost osamostaljenog razuma i uma, već je uvijek čin osobnog odvažanja slobodna i cjelovita čovjeka, neka vrsta najozbiljnije duhovne avanture, iz koje i uokolo koje se rađa te u sretnom slučaju postupno raste i uspijeva ono što možemo zvati kulturom u naglašenom i uzvišenom smislu.¹⁷

¹⁷ Usp. Damir Barbarić, »Što je kultura?«, *Vijenac* 563 (2015), str. 16.

Ne bude li slobodnog i samostalnog instituta kao mjesta mogućeg poticanja i njegovanja istinski duhovnog istraživanja, tad će i filozof i filozofija nužno promašiti svoju najvišu svrhu i ostati prepušteni ne osobito sretnoj sudbini koja ih je i tako kroz povijest, i to ne samo na ovim prostorima, najčešće pratila: »Zadaća koju filozofija treba ispuniti unutar zbiljske kulture, ustrojene prema jednom jedinstvenom stilu, iz naših se okolnosti i doživljaja ne da čisto odgonetnuti, upravo zato jer takvu kulturu niti nemamo. Na pitanje o toj zadaći filozofa može odgovoriti samo jedna kultura poput grčke, jer samo ona zna i može dokazati zašto i kako filozof nije slučajni, proizvoljni lutalica, raspršen malo tu malo tamo. Postoji čelična nužnost koja filozofa vezuje uz pravu kulturu. Ali što kad te kulture nema? Tad je filozof komet koji se ne da proračunati, pa zato izaziva užas, dok u pogodnom slučaju blista kao glavna zvijezda u sunčevu sustavu kulture.«¹⁸

¹⁸ Friedrich Nietzsche, »Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen«, u Friedrich Nietzsche, *Sämtliche Werke*, Kritische Studienausgabe, hrsg. von Giorgio Colli und Mazino Montinari (München: de Gruyter, 1980), Bd. 1, str. 809.

